

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezetője: Fröhlich Ida DSc
Gazdaság-, Régió- és Politikatörténeti Műhely
Vezetője: Berényi István DSc

Cserényi–Zsitnyányi Ildikó

A Rákosi-korszak bányamérnökperei

Különös tekintettel Vargha Béla és társai ügyére

című

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető:

Horváth Miklós DSc
egyetemi tanár

Budapest
2016

I. Témaválasztás, kérdésfelvetések és célkitűzések

Magyarországon 1945 után a bányászat az újjáépítés, majd a fokozatosan kiépülő kommunista diktatúra kiemelten fontos iparága volt, így a korszak fontosabb beruházásainak egyik kedvezményezettje. Ezzel együtt a bányászat elszenvedője, áldozata is volt a folyamatosan szélesedő hatalmi gyanakvásnak, az ország természeti adottságait és teherbíró képességét figyelmen kívül hagyó gazdaságpolitikának, a szakszerűtlen, rövidtávra tervezett döntéseknek. A Rákosi-korszak bányamérnökpereiről (is) elmondható, hogy vizsgálatok kiindulási pontja, vagyis a hatósági eljárások megindításának indoka általában vagy a halálessel járó szerencsétlenség kiderítése, vagy a termelés huzamosabb ideig történő stagnálása, visszaesése volt, amely jó alkalmat teremtett arra, hogy az ideológiai vagy osztályalapon történő leszámolás alanyai ellen ürügyként használják az ipari szabotázs és a szándékos károkozás vádját. Az a fajta hatalmi irányvonal, amely ezek mögött a bányaszerencsétlenségek mögött is politikai szándékot vélt felfedezni, a vizsgált esetek alapján ténylegesen 1950-től körvonalazódik. A bányászat balesetei, a szakma – a laikusok számára – érthetetlen működési törvényei miatt a hatalmi gyanakvás a bányászat vezetői elleni szabotázspererekbe torkollott. A dolgozatban többek között arra vállalkoztam, hogy bemutassam az így kreált szabotázsügyek mechanizmusát, valamint azt, hogy voltak-e olyan közös vonások, melyek tetten érhetőek az egyes perekben.

A dolgozat kiindulási pontja volt bemutatni, hogy 1945-től a teljes kommunista hatalomátvételig, majd 1950-től, a totalitárius diktatúra időszakában milyen nemzetközi- és belpolitikai szándékok hívtak életre olyan, elsőre „csupán” szabotázsügyeknek látszó gazdasági pereket, amelyek az adott politikai helyzet ismeretében egyértelmű és meghatározó politikai indíttatású gazdasági perekké minősültek. Egyrészt fontos volt megvizsgálni, hogy az így megrendezett gazdasági típusú perek mennyire illeszthetőek be a korszak egyéb meghatározó pereinek a sorába, másrészt, hogy a kommunista párt 1945 utáni gazdaságpolitikájának érvényesítéséhez mennyiben járultak hozzá a gazdasági perek, illetve mi indokolta azokat.

A disszertáció központi témájául választott, Vargha Béla és társai ellen lefolytatott pert az 1950-ben megkezdett ötéves terv irreális követelményeinek felismerése hívta életre szénbányászatban, amelyet természetesen nem a politikai beismeréssel, hanem bűnbakkereséssel kívánt igazolni a hatalom. Az ÁVH már 1951 májusában megindította a nyomozást, az első letartóztatásokra 1952 augusztusában került sor. Az alapkoncepció a

külföldi tőkés által támogatott, a rendszer megváltoztatására irányuló szándékos, szervezett szabotázscelekményen, mint főpilléren nyugodott, amely a korábbi konstruált perekben már oly jól bevált.

Az ügy ellenőrzése a legmagasabb szinten folyt: Péter Gábor személyesen vett részt kihallgatásokon, Gerő Ernő pedig – egyeztetve Rákosi Mátyással – újabb és újabb tárgyi bizonyíték gyűjtésére adott utasítást. Az ÁVH módszerei nem tértek el a korábban megszokottaktól. A nyomozati szakaszban mindennapos volt a testi fenytés, a lelki ráhatás, a zsarolás alkalmazása is. A többségükben idős előzetes letartóztatásban lévők vallomásait naponkénti, esetenként 30–40 órán át tartó kihallgatásokon, kényszerítő eszközökkel csikarták ki. Az ÁVH által vezetett nyomozati szakasz fontos része volt a napi jelentések begyűjtése a „zárkaspicliktől”. Mindez azonban kevésnek bizonyult a „tudatos kártevés” és „szabotázscelekmény” bizonyításához, az összesen 13 letartóztatott ügyével foglalkozó közel 16 000 oldalnyi vizsgálati anyag nem hozta meg a várt eredményt.

Vargha Béla és társai ügyének feldolgozásával azt kívántam bemutatni, hogy milyen politikai-gazdasági közegben indult meg a nyomozás, mennyire volt specifikus a vádlottak kiválasztása, mely ideológiát voltak hivatottak igazolni, mennyire voltak megalapozottak a vádpontok és azok hogyan változtak a vizsgálat folyamán, egészen a meghozott – vagy esetenként elmaradt – bírósági ítéletekig.

A disszertáció további célja volt, hogy a Vargha Béla és társai ügyében szinte teljes terjedelmében megmaradt anyagok segítségével, folyamatában mutassa be az Államvédelmi Hatóság, majd az 1953 közepén megalakult „ávéhásított” Belügyminisztérium nyomozati, vizsgálati módszereit. Azt, hogy hogyan válhattak olyan szakemberek a rablógazdálkodás jellegű bányászati tevékenységet meghirdető kommunista párt áldozataivá, akik a jó minőségű, más célokra is felhasználható szénvagyon oktalan elherdálásának megakadályozására törekedtek.

II. Az értekezés forrásbázisa és a feldolgozás módszertani kérdései

Mivel részletekbe menően még senki nem foglalkozott az 1952 és 1954 között keletkezett bányászaktákkal, munkám során kevés történeti munkára támaszkodhattam. A hangsúly tehát elsősorban a fellelhető levéltári forrásokra helyeződött.

Az értekezés elsődleges forrásbázisát az *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában* (ÁBTL) kutatható, „bányászakták” névre keresztelt 42 kötetnyi vizsgálati anyag képezi, amely nem tudni mi okból, de kimaradt a későbbi „újrarendezésből”. A dolgot alapvető forrásaként használt és feldolgozott vizsgálati anyag a nyomozás minden szakaszát

lépésről-lépésre követi, egészen a szabadlábra helyezésig vagy adott esetben a bírósági ítéletig. Természetesen ezeket a dokumentumokat – a korszak állambiztonsági irataihoz hasonlóan – erős forráskritikával kellett kezelni, hiszen a kihallgatási jegyzőkönyvek, vagy az ezekből írt önvallomások a nyomozó szervek által kikényszerített, vagy előre megírt vallomások voltak. Ezeket sok esetben nagyban ellensúlyozta a kihallgatások után, már a cellába visszakísértekről készült fogdahálózati jelentés, hiszen az alkalmazott fogdaügynökök rendkívül bőbeszédűek és konstruktívak voltak. Tanulságos volt például összehasonlítani a kéttípusú iratot, ahol a „vallomásban” leírtakat a kihallgatás után az őrizetesek megmagyarázták, bővebben kifejtették a melléjük ültetett ügynököknek. Az ÁBTL-ben található továbbá iratok a meghurcolt bányamérnökök egy részének felülvizsgálatával, az elítéltek rehabilitációjával kapcsolatban. A teljes terjedelmében fennmaradt iratanyagból továbbá nemcsak a tárgyalt ügyre vonatkozóan tudunk megállapításokat tenni, hanem a korszak egyéb, az esetek többségében hiányos nyomozati anyagokra, vizsgálati módszerekre is. (MESZHART-ügy, Bende József és társai ügye.)

Vargha Béla és társai ügyében, az ügyészségen lefolytatott vizsgálatra, valamint rehabilitálásokra vonatkozó további dokumentumok *Budapest Főváros Levéltárának (BFL)* iratanyagában találhatóak.

A korszak szénbányászati adottságainak, jellemzőinek, és lehetőségeinek megértésében segítségemre voltak továbbá a korabeli tudományos folyóiratokban – *Bányászati és Kohászati Lapok (BKL)*, *Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztálya közleményei* – megjelent tanulmányok, amelyek főként a vizsgálati anyagban is szereplő szakemberek nevéhez fűződnek.

Mind a vizsgálati anyagra, mind pedig a korszak szénbányászatára vonatkozóan fontos dokumentumok (jegyzőkönyvek, levelezések, kimutatások) találhatóak a Minisztertanácsi jegyzőkönyvekben, a pártiratokban (MKP, SZDP, MDP), a Gazdasági Szervek Osztályának és az Államgazdasági Bizottság irataiban, amelyek a *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL)* kutathatók. A *Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárból (PIL)* elsősorban a politikai felsővezetés levelezéseire, valamint a gazdasági rendőrségre vonatkozó iratokat használtam. Fontos másodlagos forrásnak bizonyult Erdmann Gyula (1975) kiadványa, amely az 1945 és 1949 közötti magyar szénbányászat történetének fontosabb dokumentumait teszi közzé, így elsősorban a vizsgálati anyagban megfogalmazott vádak koncepciójához jelleget segítettek megvilágosítani és egyértelművé tenni.

A vizsgálat folyamatának rekonstruálását a levéltári anyagok mellett, a végjátékban elítélt Dzsida László bányamérnök fia, ifj. Dzsida László által felajánlott dokumentumok is

segítették. Az ügyben őrizetbe vett szakemberek hozzátartozói közül még dr. Káposztás Pál dédunokájával, Láncki Tamással sikerült kapcsolatba kerülni, aki szintén támogatásáról biztosított, és családi történetekkel, fotókkal segítette a munkámat.

Eddig két rövidebb tanulmány – Katona Klára (2002) és Molnár László (1993) – jelent meg az ún. bányászattal kapcsolatban, de ezek inkább csak a legfontosabb ismereteket emelik ki.

A témában folytatott kutatásaimat közel 10 éve kezdtem meg, melynek eredményeként született meg a bányászattal fontosabb dokumentumait bemutató szerkesztett kötet egy összefoglaló bevezető tanulmánnyal.¹ Jelen dolgozat ennek a kéziratnak a kibővítését adja, szélesebb bázison vizsgálva magát az ún. bányászügyet, összehasonlítva a Rákosi-korszak más nagyobb bányáspereivel.

III. A doktori értekezés tudományos eredményei

A Rákosi-korszak gazdasági pereinek hátterében mind Magyarországon, mind pedig Közép-Kelet-Európa szovjet befolyás alá tartozó országaiban az idegen hatalom által ráerőltetett politikai és gazdasági szándék érvényesült. A kommunista diktatúra egy teljesen életképtelen gazdasági rendszert erőltetett a magyar nép nyakára, politikai célkitűzéseit pedig széles körű terrorral valósította meg.

A szénbányászatban lefolytatott gazdasági perekről, az eddigi kutatások alapján elmondható, hogy azok 1950-ben, vagy azt követően kezdődtek. A szakmai vezetők elleni támadások már közvetlenül a háború utáni igazoló eljárásokkal megindultak, de mivel ekkor égető szükség volt a bányászati szakemberekre a termelés mielőbbi beindulása miatt, ez még csak szűkebb rétegeket érintett. A tervgazdaság meghirdetésével azonban 1947-től mindinkább megszorodtak a hatalom támadásai a szakemberekkel szemben, amelyek 1950-től a politikai vezetés és az ÁVH által kreált szabotázspereket hívtak életre.

- A bányászattal kapcsolatban keletkezett államvédelmi iratanyagok tetten érhető közös tulajdonságainak egyike az, hogy mind 1950-ben, valamint az azt követő időszakban lefolytatott nyomozások sok esetben függetlenek voltak a vizsgálat indokát szolgáltató események bekövetkeztének időpontjától (lásd később a pécsi MESZHART-ügy.) A tárgyalt időszakban a bányászokkal, bányászattal (legyen az szén vagy olaj) kapcsolatos hatósági eljárások megindításának alapja, a tömeges halálesettel járó

¹ Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *Kibányászott „lignitbűnök” – A Rákosi-korszak egy bányamérnök perének anatómiája*. L'Harmattan – ÁBTL, Budapest, 2013.

katasztrófák okát kideríteni szándékozó nyomozás mellett, a termelés huzamosabb ideig tartó stagnálása, illetve annak az előírtnál lassabb ütemben történő alakulása volt.

- A vizsgálatok gyakran függetlenek voltak az anyagokban felmerült események időpontjától, amelyek a második világháborúig, de néhány esetben akár az azt megelőző évtizedekre is visszanyúlhattak, így bányamérnökök, műszaki vezetők, geológusok kiszámíthatatlan rapszodikusággal kerülhettek az ötvenes évek szabotázsperjeinek vádlottjai közé.
- A fellelt iratok arra engednek következtetni, hogy az Államvédelmi Hatóság rendelkezett egy bizonyos sémával az elkövetők személyére vonatkozóan. Különös figyelemmel viseltettek a műszaki értelmiségiek iránt, főleg, ha azok már a világháború ideje alatt, vagy azt megelőzően vezető pozícióban voltak. Ők könnyen válhattak diszkriminált személyekké, majd bűnbakká.
- A vizsgálatok célja már a kezdetektől fogva a beismertetés volt, hiszen az ÁVH kezében általában semmiféle egyéb döntő bizonyíték nem volt ahhoz, hogy megálljon a politikai szándék által igazolni kívánt vád. Az ügyek többségének közös jellemzője továbbá a vizsgálat alapját képező indok, amely az eljárás egésze folyamán sokszor többszörös átalakuláson esett át. Eltérés tapasztalható nem egy esetben a vizsgálat indulásakor megfogalmazott gyanú és a vádiratban szereplő vád, vagy a vád és az ítélet alapját szolgáltató, megállapított büntett között. Mindezek utalnak egyrészt a perek koncepciók voltára, másrészt arra engednek következtetni, hogy sokszor az ügyészség – főként az 1953-as „szocialista törvényesség” meghirdetését követően – sem fogadta el tényként az ÁVH (majd az utódszerv) vizsgálati eredményeit
- Vargha és társai ügyének, sőt, a korszak gazdaságpolitikájának alapvető kiindulása az a kérdés volt, hogy a széntermelésnek kell-e igazodnia a meglévő szénvagyonhoz, vagy a meglévő szénvagyon mennyiségétől teljesen függetlenül, csak az igények érdekeit kell-e szem előtt tartani. A szovjet mintára meghirdetett tervgazdaság azonban egyáltalán nem vette figyelembe az ország gazdasági adottságait a kitermelhető és felhasználható szénvagyon tekintetében. A vizsgálat koncepciók jellegét bizonyítva tehát a vád alapját az adta, hogy nem teljesíthető az ötéves terv, de ezeket olyan eltorzított tényekkel kívántak igazolni, mint a szénbányászatban folyó munka tudatos szabotálása.
- Mivel az ötéves terv időszakára már nagyrészt a párt bizalmát élvező vezetők voltak döntési pozícióban a szénbányászathoz köthető kormányzati szervekben, azokat

felelősségre vonni nem akarták, így maradtak azok a szakemberek, akik mind 1945 előtt, mind pedig azt követően, még az újjáépítést szolgáló három éves terv időszakában voltak meghatározó szereplői a bányáiparnak.

- Az ÁVH vizsgálati módszereire, erőszakos cselekményeire vonatkozó legbővebb forrásanyagot az államvédelmi tisztekkel összefonódó „törvényteleniségekkel” kapcsolatos vizsgálati anyagok nyújtják, így kivételes az, amikor egy, az ÁVH által lefolytatott vizsgálati anyagon keresztül követhetjük nyomon az alkalmazott kényszerítő eszközöket és azok hatását a fogva tartottakra. A dolgozat továbbá széles betekintést nyújt az ügyben foglalkoztatott zárka spiclik személyiségére, alkalmazására és feladataira vonatkozóan is.
- A vizsgálatról végül elmondható, hogy az ÁVH ebben az esetben sem bűnüldöző szervként tette a kötelességét, hanem egy – a párt (váltakozó) irányvonalának megfelelő – kiagyalt koncepcióhoz keresett és talált „felelősöket”, többek között ezzel próbálva indokolni az erőltetett gazdaságpolitika csődjét.

A vizsgálat során letartóztatott 13 szakember teljes rehabilitálása máig nem történt meg. A végül ténylegesen elítélt hat ember, Dzsida László, Heinrich Henrik, dr. Mohi Rezső, dr. Márkus György, dr. Déry József és dr. Vargha Béla egyéni felülvizsgálatok során mentesült a hátrányos jogkövetkezmények alól 1956 és 1957 folyamán. Azok, akiket ítélet nélkül szabadlábra helyeztek, mint Hansági Imrét, dr. Káposztás Pált, dr. Krupár Gézát, dr. Vitális Sándort, dr. Kelemen Ferenc és dr. Márkus György semmiféle erkölcsi- vagy anyagi kártérítésben nem részesültek, mint ahogyan dr. Schmidt Sándor sem, aki meghalt a vizsgálati fogságban.

IV. A témával kapcsolatos publikációk, konferencia-előadások, egyéb tevékenységek

IV. 1. Önálló kiadványok

- *A politizált gazdasági rendőrség. A Gazdaságrendészeti Osztály, 1945–1948.* NEB Hivatala 2015.
- *Kibányászott "lignitbűnök". A Rákosi-korszak egy bányamérnökperének anatómiája.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2013.

IV. 2. Könyvrészlet, fejezet

- A Belügyminisztérium szervezeti változásai, 1953–1956. In *Trójai faló a Belügyminisztériumban – Az ÁVH szervezete és vezérkara, 1953-1956.*

Szerkesztette: Gyarmati György és Palasik Mária. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2013. 63–127.

IV. 3. Tanulmányok, közlemények folyóiratokban és önálló kiadványokban

- BM II/4. (Közlekedési Elhárító) Osztály. In *A megtorlás szervezete – A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette Cseh Gergő Bendegúz és Okvách Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2013. 103–121.
- Kibányászott "lignitbűnök". In *A Nagy testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Szerkesztette Gyarmati György és Palasik Mária. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L' Harmattan Kiadó, 2012. 131–151.
- Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953). *Betekintő*, 2009/2.
http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi.pdf
- Adalékok egy szabotázsper módszertanához. *Betekintő*, 2008/1.
http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2008_1_cserenyi_zsitnyanyi.pdf
- Adalékok egy félbehagyott koncepció történetéhez. In *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Szerkesztette Ötvös István. Piliscsaba, PPKE BTK, 2004, 293–308.

IV. 4. Konferenciákon tartott tudományos előadások

- 2016. május 27. „Szent Jeromos eltűnt a nagymama alatt.” *Kitelepítésben a Chorin- és Weiss-család két bizalmasa*. Honukban otthontalanok. (A budapesti kitelepítések 65. évfordulója). Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának konferenciája, Budapest.
- 2015. november 30. *Hálókocsi-kalauzok. „Legalizált” csempészet a közlekedési elhárításnál*. Epizódok a titkok házából c. konferencia. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának konferenciája, Budapest.

IV. 5. Tudományos, közéleti tevékenység

- 2016. június 1. A Magyarhoni Földtani Társulat Tudománytörténeti Szakosztálya, és az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Történeti Bizottsága közös előadóülésén tartott előadás „Kibányászott lignitbűnök” címmel.
- 2016. Tóser Ádám, *Így is épült a Szocializmus* c. dokumentumfilmjében való közreműködés szakértőként.

- 2014. október 27. Tatabányán, az OMBKE Bányászati Szakosztályán tartott előadás „*Lignitbűnök*” címmel.

IV. 6. Angol nyelven megjelent tanulmány

- „Lignite Crimes” unearthed. Anatomy of a mining engineers’ trial of the Rákosi era. In Big Brother’s miserable little grocery store. Studies on the history of the Hungarian secret services after World War II. Edited by György Gyarmati and Mária Palasik. Budapest, Historical Archives of the Hungarian State Security – L’Harmattan, 2012. 131–152